

„КОЛЕЛОТО НА ЖИВОТА“ В СВЕТОПРЕОБРАЖЕН- СКИЯ МАНАСТИР КАТО МОДЕЛ НА СВЕТА

Българската сакрална култура и аонтологичният модел
на света в творчеството на Захарий Зограф (1810–1853)

Евлоги Данков

1. Възрожденският Логос на българите и картината на света

Както в Средновековието, след възстановяването на българската държава Търновград е център на Трети Рим, така и по време на **Възраждането** същият този град – преживял вековното робство, играе изключително важна роля в българската философско-богословска култура на Балканите. Само щепомним, че в продължение на няколко десетилетия във Велико Търново работи авторът на първата българска логика (издадена във Виена 1861 г.) – Васил Берон (племенник на д-р Петър Берон). В следващите редове ще направим опит за реконструкция на една изключително интересна **идейна** традиция на **християнския** неоплатонизъм, която намира място в творчеството на Захарий Зограф (1810–1853) – създател на възрожденски духовни (онтични) ценности, от които се нуждае българинът, за да се освободи и от духовното робство. Тази традиция е свързана с исихазма на Трети Рим и небесните Имена като висши родове на битие и мислене и като образци на несътворените енергии. (ангелският свят в богослужението). Става дума за модела на небесната йерархия (известен като “Колелото на живота”), изографисан и върху лицевата страна на главната църква в **Преображенския манастир**. Той се намира на 6,5 км северно от Велико Търново по шосето за с. Самоводене, вляво от р. Янтра, високо под скалите. Липсват точни сведения за времето на неговото построояване. През 1825 г. за игумен на манастира е изпратен отец Зотик – неуморим народен учител в Търновския край. Още същата година под неговото ръководство манастирът е възобновен. Щепомним, че аналогичен модел е представен Троянския и Батошевския (1292) манастири. Последният се счита основателно за продължител на традициите на средновековния Батошевски ставропигиален манастир, чиято църква е основана през

1192 г. от майсторите Гено от Хотел и Петър от Търново. По-конкретни детайли от този модел на исихасткия Логос се представени в “Колелото на живота” в църквата “Рождество Христово” (XVII) в Арбанаси. Всъщност всичките изображения, заедно с техните символи взаимно се допълват. По-стар обаче е моделът на битийните форми (в Космоса) в арбанашката църква “Рождество Христово”. Неговият прототип е изобразен върху монета на тракийското племе дерони още през VI–V в. до н.е. Тук е представен символът на крилатата мълния като Логос на небесната йерархия.

Едно от най-убедителните доказателства за връзката между предвзраждането, свързано със Светиевтимиевата книжовна школа и Възраждането е светогледно-идейната духовна приемственост, осъществена посредством господстващата картина (модел) на света (Космоса). Логосът, както е известно, изпълнява априорни структурообразуващи функции по отношение на духовната култура и характеризира доминиращия метафизичен стил на мислене в съответната епоха и присъщата му знакова (семиотическа) система. Тук естествено намира място и равнището на самосъзнателната художествено-творческа иконографска дейност, с която са съотнесени **нооменалните форми** на възрожденското мислене, свързан и с фундаменталната онтология, към която принадлежат божествените Имена на богослужението. Тези форми на мислене са в обхвата на ноосферата като сфера на разума и на нооминалното битие, обхванато от трите сфери на “колелото на живота”.

Известно е още от времето на Аристотел, че **метафизиката** като първа философия рефлектира категориално върху всекидневния език и култура. Всъщност ноомените предпоставят философските категории като език на самосъзнателното мислене. Съдържателната реконструкция на ролята и мястото на господстващия през Възраждането логосен модел на света в книжовната дейност и духовния живот на В. Търново изисква неговото метафизично осмисляне. Недостатъчно е проучено влиянието на този модел върху художествената култура, иконографията и свързаните с тях философско-богословски ценности. Най-благоприятен за осъществяването на такава реконструкция е гореспоменатият модел на света, представен от Захарий Зограф. Нашите дългогодишни изследвания показват, че моделът на света в Светопреоображенската обител е изцяло в традициите на християнския неоплатонизъм и исихазма. Но този модел

откриваме още в архетиповете на трако-пеласгийската култура и дори в праисторическата култура на Трапезица. От Александровската (тракийска) гробница знаем, че името Христос (Ко(с)масис Христос) е тракийско. Това име носи самият художник на гробницата и е написано със собствената му ръка като графит. Художникът е предал виртуозно и чертите на лицето си. Тези черти отговарят на кроманьонския човек и на традицията, която идва от библейските пеласги.

Захарий Зограф изобразява живота и времето в единство при това чрез родовото съответствие на Небесната йерархия. Образно той представя времето като “въже”, чрез което се “върти” колелото на живота с помощта на двама ангела – божествени имена (Умове). С тях е свързано числото на движението, което наричаме време. Левият край на въжето е навит в спирална форма, за разлика от десния, който е разпуснат. Това означава, че колелото се върти от ляво на дясно, т.е. в посока на часовниковата стрелка. И небесният звезден свод се върти също отляво надясно като метафизичната му ос на въртене преминава през полярната звезда. Известно е, че от правилната посока на дясно-въртящата се оптическа система зависи нормалното психично състояние на човека. И този факт потвърждава връзката на човека с Космоса. Човек е микрокосмос, но йерархичното време на неговия живот е един умален вариант на космическото време. На него е подчинен антропният онтогенен цикъл, включен хармонично в “колелото на живота”. Посоката на въртене на небесния свод съответства на “стрелата” на времето, която се “движи” от изток на запад, а не на север или юг. Онтогенният, индивидуалният живот на човека се осъществява в посоката на “стрелата” на космическото и човешкото време. Оттук следва, че човешкият живот се извършва и на фона на зодиакалното време. Зодиакалният кръг (от 12 съзвездия) е структурен компонент на “колелото на живота”, но той разделя сферата на 12 части, които съответстват на месеците в годината.

Запазвайки 12 месеца на годината, съответстващи на зодиакалния кръг, на 8 март 1582 г. папа Григорий XIII учредява нов календар в летоброенето, който съответства на нашето “колело на живота”, интерпретирано като онтологичен модел, който съдържа в себе си времето и пространството на събитията. Най-напред той е въведен в западната-латинската църква и постепенно навлиза в светското общество и в целия свят. Идентифицира се като Григориански календар – “нов стил”. Той

коригира Юлианския календар – стар стил, въведен от Юлий Цезар през 46 г. пр.н.е. Григорий XIII преди да бъде избран за папа на 13 май 1572 г., изучава и практически се занимава с астрономия. Църквата винаги среща затруднения при изчисляване датата на празника “Възкресения Христово”, която е определена от Никейския събор през 325 г. Това е неделята след първото пролетно пълнолуние. Христос е пренесен в жертва на еврейската пасха, но църквата не иска двете пасхи да съвпадат. Лунното летоброене, обаче, е неандерталско. При тези сложни изчисления винаги се установяват различия между календарната (изчислената) и астрономическата слънчева година. Папата поканва най-изявените астрономи за онова време, които извършват изчисления от следния тип: една слънчева година има точно 365, 242 198 дни, а юлианската година е подълга с 11 минути и 14 секунди и за да се уеднакви и изравни календарната година със слънчевата, на всеки четири години месец февруари се удължава с един ден – става 29 дена. Тази година е известна като високосна. Така бе създаден Грегорианският календар – нов стил. Папското послание препоръчва родените на високосен 29 февруари да отпразнуват и честват рождени и именни дни на последния ден на невисокосния 28 февруари. Последната високосна година бе 2004, а следващата ще бъде след 4 години – 2008 г. Важното в случая обаче е, че Григорианският календар възпроизвежда “колелото на живота” като архетип на кроманьонския човек. Всъщност този календар се основава на архетипа “всевиждащо око”. В православие то този архетип символизира върховното Благо. Оттук го взимат масоните като го профанизират. Това се отнася и за “колелото на живота”. За да се обърнем към историята на този модел ще отбележим, че още Аристотел приема, че небето има сферична форма и се върти отляво надясно. От тази гледна точка времето е числова мярка на всички видове движения, имащи за първооснова небето. На подобно движение в модела на Захарий Зограф е подчинен пълният цикъл на човешкия живот и съставлящите го четири основни периода, разделени от кръст. Както и при Питагор, централната сфера в модела на Захарий Зограф е неподвижна, за разлика от другите, които се “движат” и с които е свързан човешкият живот. Неподвижната сфера съответства на зеницата на човешкото око и на душата, която е непротяжна и поради това не е обхваната от пространството. Но за отделните сфери това движение е с различна скорост и различна информационна наситеност (йерархична памет).

Скоростта е обратно пропорционална на диаметъра на кръга – израз на сферичната симетрия право пропорционална на информацията. Подобна зависимост дава основания да се говори за йерархия на времето и свързаните с нея прояви на живота в Космоса и на Земята. В духовната метафизична сфера (т.е. отвъдния свят) времето тече по-бавно, отколкото в нашия свят, в който протича пълният **онто**-генен антропоен цикъл – от раждането до смъртта. При това сферата на отвъдния метафизичен, умопостижаем свят е представена като среда от висши родови условия за онтичното съществуване на земния живот. Явно, че **моделът** като цяло не обхваща само три измерения на пространството, но функционира като **хронотоп**, т.е. единство на пространство, време и информация. Хронотоп е и Аайнщайновият модел на света със своето 4-мерно пространство – време. Но, както вече отбелязахме, времето е йерархично и информационно с начало – вечността. Особен интерес представлява обстоятелството, че представеното в “**колелото на живота**” календарно време и свързаните с него сезони са в “контекста” на друго извънземно време, изобразено като “въже”, което дърпат двата ангела като божествени Имена. Структурата на времевите жизнени цикли и тяхната йерархия е на фона на вечността. Тук време, живот, вечност, безкрайност се оказват в отношение на тъждество и различие. При това положение, както отбелязахме, времето също започва от вечността, която има собствена безкрайност в себе си. Животът времето и пространството са йерархични, като те се оценностяват в посока към центъра на инверсия, съвпадащ с непротяжната душа като **бог в материята**. Като основни характеристики на времето и живота следва да се приемат цикличността, информационната наситеност и периодичността. Те също са йерархични. Основният структурообразуващ цикъл на земния човешки живот обхваща раждането на човека и неговата смърт, но вътре в него има възходящо и низходящо “развитие”, прогрес и регрес, еманация и възхождение. Времето характеризира темпа на живота и се проявява като **количество** от една страна, а от друга – като **качествена** определеност на формите, чрез които се проявява животът. Небесните образци са висши родове на битие и мислене – разпределени по един троичен начин в трите сфери на **модела**.

Това означава, че колелото на живота като **модел** съчетава в себе си пет принципа: 1) на дискретността (прекъснатостта), 2) непрекъснатостта, 3) йерархичността, 4) еманацията, 5) възхождането. Последното се

изявява като първата и основната от логосните форми на българското Възраждане. Всъщност мислено (метафизично) прекараните прави, които съединяват началото и края на всеки един от четирите интервала на човешкия живот, са равни на едно **иррационално** число, разделящо седемте тона на музикалната гама (от горно **до** до долно **до**) на дванадесет полутона. Това число е $\sqrt{2}$.

По такъв начин моделът на битийните форми на света, представен от Захарий Зограф, отговаря на основните орфико-питагорейски схващания за стуктурната хармония като принцип на организация на човека, Космоса и Земята. Поради това моделът се намира в съответствие с т.нар. “музика на сферите” в орфико-питагореизма. Интересно, че същото това геометрично (и хармонично) отношение, фиксиращо четирите интервала на човешкия живот, е използвано от Леонардо да Винчи за ирационално геометрическо разлагане на фигурата на човека и използването на получените елементи в архитектурата при създаване на архитектурен модел за храм. Неговите основни числови форми съответстват на константите, които придават валидност на антропния принцип. Може да се каже, че Захарий Зограф пресъздава един модел на света, който повтаря най-общите онтологично изведени черти на Логоса, стоящ в центъра. В най-широк смисъл тук се проявява току-що споменатият антропен принцип. На зеницата съответства логосният разум на космическата душа, но в случая тя е паднала и това е добре подчертано от Зограф. Чрез квадратна мрежа и нейните диагонали е построен известният Стоун Хендж.

Структурните отношения, представени в модела, са инвариантни на човека като микрокосмос и поради това семиотическото им априорно интуитивно въздействие върху зрителя е изключително силно. Особено ярко то се проявява при формирането на определени сакрални ценностно-нормативни отношения, демонстриращи единството между човека като микрокосмос и макрокосмоса. Налице е схващането за инвариантността между човешката и космическата душа. Тяхната организация е единосъщна. Разумната душа в себе си е логосна. В този смисъл Словото (Бог-Син) изрича божествените имена, които се разпределят в трите сфери от “колелото на живота”.

Схващането за сферичната организация на Небето и Земята намира място в един от ярките представители на Търновската книжовна школа – Четвероевангелието (1356) на благоверния цар Иван Александър (1331–

1371). На рисунката е показано, че над главите на царското семейство се вижда част от трите небесни сфери, изобразяващи опростената йерархия на божествените Имена, които имат за своя първооснова Логоса. От Небето на Четвероевангелието излизат ръце, които благославят и изобразяват връзката между небесното и земното. Тази връзка може да бъде интерпретирана в контекста и на гореспоменатия антропен принцип. Представата на Захарий Зограф за съотношението между Небето и Земята е свързана генетически и с един широко разпространен модел на света, който би следвало да се възприеме чрез Логоса като същност на небесната йерархия.

В Търновград е разпространена картината (модел) на света, включваща на преден план геометричните елементи в организацията на битийните форми, които са инвариантни на небесния град (Небето). Последната според Ив. Дуйчев е схващана като “правоъгълник, заобиколен от всички страни с вода, обозначававана с името океан”. Тук ще напомним за ролята на символа “вода” в християнското кръщение и в ритуалното трако-пеласгийско кръщение на св. Йоан (Иван) Кръстител. Именно трако-пеласгийският ритуал изпълни Христос, а не талмудисткия. “Чинът Мелхиседек” е пеласгийски, а не талмудистки.

Като се има предвид взаимното влияние между неоплатонизма и исихазма в традициите на Търновската книжовна школа, може да се говори за модел на един ранен предренесанс, възприет по-късно през Възраждането. Именно тези духовни традиции намират израз в творчеството на Захарий Зограф, което впечатлява и днес със своята евристичност и априорна онтологичност. Фактически Захарий Зограф утвърждава “коелото на живота” като онтологичен модел на българската философия.

Стремейки се да бъде продължител на водещите идейни традиции в Търновската книжовна иконографска школа, на които се опира и самият манастир, З. Зограф показва, че пространство-времето, както и животът, са многомерни и се простират извън тяхното непосредствено сетивно възприемане. Това съответства на метафизиката на исихазма. Зограф изобразява различни пространства на живота, но и в различна връзка с времето и висшите цели на разума. Четирите основни периода от човешкия живот (като микрокосмос) са съподчинени на извънземното метафизично време, което всъщност е представено като “друг свят”, който е “отвъден” по отношение на тукашния, съществен и недостъпен за сетивата. Тяхното взаимоотношение при това е подчинено на прин-

ципа на антисиметрията. Симетрията и асиметрията са производни на принципа “всяко във всяко и чрез всяко”. Антисиметрията е средство за представяне на съотношението между материално и духовно, сетивно и свръхсетивно, **вътрешно и външно**. Благодарение на антисиметрията се проследява единството между вътрешното и външното, чрез което те са равнопоставени.

Всъщност в колелото на живота като възрожденски модел на света намират израз основните онтични нормативни елементи на господстващата светогледна знакова (семиотическа) система. Естествено, те не излизат от рамките на православните онтологични схващания за света, но намират в творчеството на възрожденския художник удивителен метафизичен синтез. Тук фактически става дума за “метафизика генералис”, към която се отнася и метафизиката на исихазма.

Подобно амбивалентно взаимодействие между абстрактно и конкретно заслужава особено внимание с оглед на възрожденския Логос, който “изрича” божествените Имена на небесната йерархия. Именно с тях е свързано богослужението. Може да се каже, че Захарий Зограф постига художествен синтез между самосъзнателните философски идеи по това време и новата възраждаща естетическа и нравствена нормативност, характерна за възрожденския Логос. Особено важна роля тук играе тяхната **семиотическа реализация** в своите синтактични, семантични, прагматични и ценностни аспекти.

В този смисъл и българската философия е национална ценност. Разглежданият модел изразява и представата за връзката между “материалното” и “идеалното” през призмата на тогавашната ценностна система, като заедно с това търси съответни семиотически варианти на взаимодействие. По отношение на човека като микрокосмос определящ е психофизическият паралелизъм между душевното и телесното.

В модела на Зограф времето е информационно – метафизично, но раждането на човека и неговата смърт се опосредстват от духовната сфера на небесната йерархия на Божествените Имена. Интересно, че времето, което “въргат” гореспоменатите двама ангела (божествени Имена) е с друго темпо в сравнение с биологическото. Това фактически сродява идеята за живота и смъртта с християнското схващане за постигане на безсмъртие във вечността като върховно Благо. Всъщност Зограф реализира есхатологичната концепция за времето. И след смъртта покойниците очакват времето на своето възкресение и присъединяване към

божествената природа според нейните висши родове като Имена, “изречени” от Словото. Само сянката им (както е показано в “колелото на живота”) остава в сферата на края на времето, което фиксира “края на дадена протяжност”.

Ангелските сфери имат известен приоритет пред “белия свят” на сетивното, тъй като раждането и смъртта зависят от Небето. Тук са битийните форми на божествените Имена, които са и онтологични форми на мислене. По отношение на вечността животът в този свят в основната си част се схваща като изпълнен със суета, тъй като е отпаднал от небесното (и вечното). Ето защо другото название на колелото на живота е “суетният живот в лъжливия свят”. Времето тук е представено все пак като някакво “движещо се подобие” на вечността, която по отношение на миналото и бъдещето на човешкия живот е едно “сега” (но ограничено). Настоящото е трансцендентно по отношение на човешката историческа памет. То е непротяжната точка (душата), която разделя миналото от бъдещето. Настоящото все пак съдържа в себе си ирационална безкрайност (V2). Ето защо битийните форми на света са трансцендентни спрямо човешкия разум.

Гореспоменатите четири периода на човешкия живот съответстват на четирите годишни времена, поради което и природата е не само антропоморфна, но за Вселената е валиден принцип, който вече нарекохме антропен. Всичките периоди от онтогенния цикъл на човешкия живот и самият човек подражават на вечността по “закона” на числата и на самата космическа хармония, наречена от Питагор “музика на сферите”. Самата лира на Орфей е космическа и тя дава името на съзвездieto “Лира”. Душата придава числов израз на тази музикална хармония, която е на особена почит в тракийския (и елинистичния) орфизъм. Този модел е съотнесен с разделяне годишния кръг на 12 месеца (4х3). Четирите климатични периоди, обединени в общ цикъл с продължителност 365 дни, имат числово онтологично подобие с астрономическото време. То се изразява с числата 12, 9, 8, 6, 4, 3, 2, 1, 0. Първото число отговаря на дванадесетте месеца на годината. От своя страна те съответстват числово и на гореспоменатите дванадесет интервала, в които протичат четирите периода на човешкия живот. Музикалната гама се дели на 12 полутона. По такъв начин всеки един от четирите кръстни периода съдържа по три интервала. Те, както личи от модела на живота, представен от Захарий Зограф, обхващат два полупериода, управлявани от св. Димитър и св.

Георги. В модела числото 2 съответства на огледалната симетрия в пълния зодиакален цикъл. В музикално отношение неговите степени от 0 до 12 служат за деление на онтогенния цикъл на човешкия живот на същите тези дванадесет интервала. При това отношението между отвъдния и тукашния свят следва да се представи с ирационалното число $\sqrt{2}$, повдигнато на степен от 0 до 12. На него, както вече отбелязахме, съответстват диагоналите на квадратите, съединяващи началото и края на всеки от четирите периода на човешкия живот като негова онтогенния. Тя включва квадрат, чиито диагонали се делят на 4 равнострани триъгълника, както е в култовата дейност на орфизма.

Тукашният свят не може да даде опора на истинските ценности, които осмислят живота на човека. Коефициентът $\sqrt{2}$ (диагоналите), както вече отбелязахме, се използва при схемата за изграждане на Стоун Хендж. Той съответства на настоящето, което разделя миналото от бъдещето, но и осъществява тяхната приемственост.

Захарий Зограф фактически отделя три основни небесни сфери на божествените Имена, в които протича различен живот и с различно темпо. Така се образуват три троичности. Тези сфери са вложени една в друга и напомнят също така апокрифното (кроманьонско) “Видение Исаево”. Сферата на метафизичния свят е по-близо до вечността и смисъла на времето, разглеждано в контекста на един есхатологичен спрямо времето модел на света. Ангелите (като божествени Имена) от възрожденския модел са във вечността и на тях е поверено управлението на времето, в зависимост от което протичат четирите периода на онтогенния цикъл в човешкия живот, а така също и 12 съзвездия, в които обитава Слънцето и (Земята) за 1 година. Централната сфера пронизва останалите на различни равнища. Логосът в себе си е разумът на душата. Всичките ангелски чинове съответстват на небесата, т.е. на небесния свят, в който определяща роля играят Имената като висши родове на битие и мислене.

След като душата се изпълти в тялото, тя вече загубва своите небесни “крила”, символ на разума. Когато започне да възхожда към своето Първоначало (върховното Благо), отново започва да ги придобива и то чрез философията като фундаментална онтология. Щепомним че същата небесна (съответстваща на зеницата на окото) йерархия е фиксирана и в Казанлъшката гробница, а отворът в най-горната ѝ част отговаря на зеницата на окото и следователно на душата. Такива скални гробници има и в “Чиракман” край Каварна. И архитектурата на древните

театри по нашите земи цели да възпроизведе небесното. Сцената на античния театър съответства на зеницата, а играта на сцената наподобява небесното и божествените образци. Такива театри са например в Пловдив, Никополис ад Иструм (Одеонът) и др.

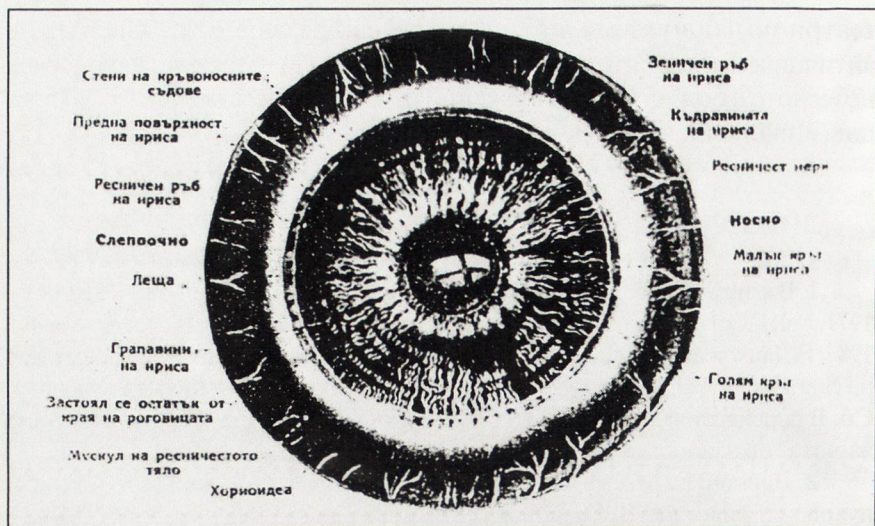
ЛИТЕРАТУРА

1. Вж. **А. Божков**. Захарий Зограф – българинът от Самоков. – Изкуство, 1971, №1; Г. Островский. Захарий Зограф. Искусство, Ленинградское отделение, 1987; **Е. Данков**. Някои възможности за реконструкция на възрожденския модел на света в творчеството на Захарий Зограф и духовният живот във В. Търново. Сб. В перспективата на времето. В. Търново, 1989, с. 65–67. “Колелото на живота” е всъщност онтологичен модел на православното богослужение.

2. **Данков, Е.** Моделът на света в творчеството на Захарий Зограф и духовният живот във В. Търново през Възраждането. – Научен живот. XI–XII, XXXII, 1990, с. 6–7; **Ц. Кардашев, Е. Данков**. Човекът и светът. – АБВ, Год. IV, 49/205, 7–13 декември 1982; **Е. Данков**. Духовни ценности. – Църковен вестник, Год. ХСII, 18 октомври 1991, бр. 36, с. 4; **Е. Данков**. Зографовият модел на света. – Синьо време, Год. II, 7 ноември 1991, бр. 44; **Е. Данков**. Духовната светлина на Търновската книжовна школа. – Стремление, Ловеч, бр. 40 (144), 4–10 октомври 1994, с. 4. Моделът на света съответства на архетипа на “всевиждащото око”, т.е. Небето на истината.

3. **Соколов, Д.** 24 стенописи от Възраждането. С., Български художник, 1988, с. 47; **Е. Данков**. Обучението по философия преди 900 години в Петричката философска школа. – Проблеми на висшето образование, 1984, № 1, с. 37–41; **Е. Данков**. Духовната култура на Търновската книжовна школа. V международен симпозиум “Търновска книжовна школа. Паметници. Поетика. Историография. – Култура, 1990, № 1, с. 111–116. По своята културна функция този модел е национална ценност.

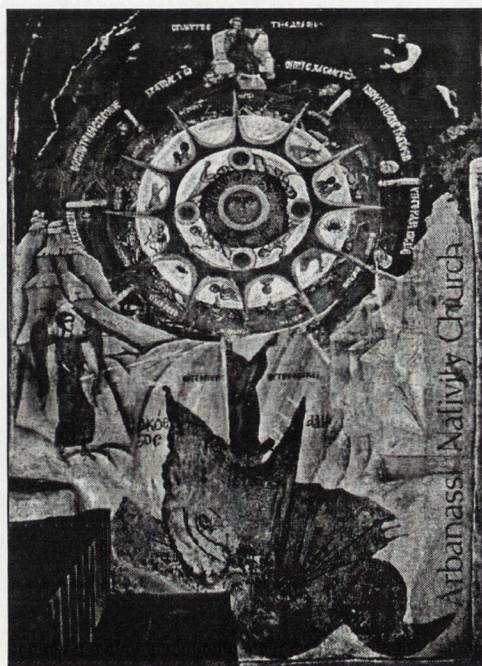
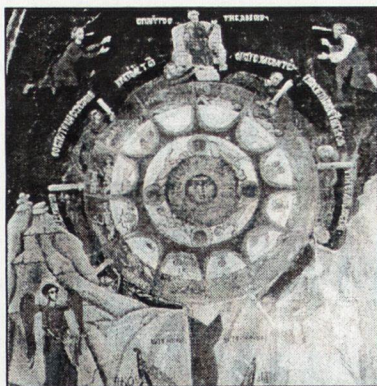
4. **Данков, Е.** Българската философска култура и моделът на света в творчеството на Захарий Зограф (1810–1853). Към възрожденската митафизика. – В: Философска култура и национални ценности. Сборник в чест на проф. Михаил Бъчваров. С., 1998, с. 51–61; **Е. Данков, Ц. Кардашев**. Модел Космоса в творчеството на Захария Зографа. – В: Первый международный симпозиум “Космос, цивилизация, общечеловеческие ценности”. Казанлык, 19–23 мая 1990, с. 415–416; “Колелото на живота” възпроизвежда единството на системата “Човек – Земя – Космос”. Проблемите на тази система са представени още през 1975 г. в научен доклад в Московския университет “М. В. Ломоносов”.

Окото според ирисологията на П. Димков

Стенопис от Захарий Зограф. Колелото на живота от Светата Преображенска област

Колелото на живота от църквата “Рождество Христово”
в Арбанаси – стенопис, 1649 г.